

KATARZYNA JASIŃSKA*, MAGDALENA KLAPPER**, DOROTA KOŁODZIEJ***

INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO POLSKIEJ AKADEMII NAUK, KRAKÓW

Polskie glosy w przekazach XV-wiecznych rozariuszy – koncepcja opracowania materiału źródłowego¹

Słowa kluczowe: rozariusz, *Vocabularius Ex quo*, leksyka staropolska, leksykografia, glosa.

doi: <http://dx.doi.org/10.31286/JP.98.4.8>

Wstęp

Wśród zabytków językowych średniowiecznej polszczyzny występują teksty zachowane w więcej niż jednym przekazie. Są to zarówno teksty ciągłe, takie jak staropolskie pieśni czy modlitwy codzienne, jak i teksty nieciągłe, to znaczy polskie słownictwo rozproszone w tekstach łacińskich². Do drugiej grupy należą łacińskie zabytki leksykograficzne zawierające polskie odpowiedniki niektórych miejsc tekstu podstawowego. Przykładem są rękopiśmienne i drukowane egzemplarze łacińsko-niemieckiego słownika *Vocabularius Ex quo*³ z wpisanymi glosami polskimi (znane w polskiej tradycji leksykograficznej jako rozariusze bądź granariusze) – i im będzie poświęcony niniejszy artykuł.

Celem artykułu jest przedstawienie tradycji wydawania polskiego słownictwa z glosowanych przekazów *Vocabularius Ex quo* oraz jego wykorzystania w *Słowniku staropolskim* (SSTP) i jego *Suplemencie cz. I (verba absentia)* (SI). Ponadto naszym celem będzie wskazanie, jak metody publikacji i analizy leksykalnej glos z rozariuszy wypracowane przez wydawców i leksykografów zostały zaadaptowane oraz udoskonalone na potrzeby systematycznego opracowania materiału źródłowego w projekcie „Słownictwo polskie w XV-wiecznych rozariuszach łacińskich. Studium porównawcze”⁴. Poniżej zostanie przedstawiona przyjęta w projekcie

* katarzyna.jasinska@ijp.pan.pl

** magdalena.klapper@ijp.pan.pl

*** dorota.kolodziej@ijp.pan.pl

1 Wkład każdej z autorek w powstanie artykułu jest równy, a współautorstwo obejmuje wszystkie etapy pracy nad tekstem.

2 Dokładne rozróżnienie zabytków staropolskiego piśmiennictwa (do 1500 r.) na teksty ciągłe i nieciągłe, charakterystyka rozproszonego polskiego słownictwa oraz objaśnienie terminu *glosa* zostały przedstawione w artykule Klapper, Kołodziej 2015.

3 Do dziś zachowało się zaledwie kilka XV-wiecznych przekazów tego słownika z polskimi glosami. Są one źródłami SSTP. Poszczególne przekazy zawierają od zaledwie kilku polskich glos do kilku tysięcy (por. Deptuchowa, Frodyma 2018: 88).

4 Projekt realizowany w latach 2017–2020 pod kierownictwem dr hab. E. Deptuchowej, prof. IJP PAN, jest finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer 2016/21/B/HS2/01249.

metoda gromadzenia danych dotyczących cech gramatycznych i semantycznych zanotowanych w tych zabytkach polskich wyrazów, ich relacji do łacińskiej podstawy głosowania, a także podobieństw i różnic pomiędzy poszczególnymi przekazami. Opisany zostanie również sposób prezentacji wyników analiz, który pozwoli na zestawienie wszystkich dostępnych informacji umożliwiających pełniejsze zrozumienie staropolskiego słownictwa zapisanego w rozariuszach.

Rozariusze w edycjach

Już od XIX wieku prowadzono kwerendy średniowiecznych rękopisów łacińskich w poszukiwaniu relikwów najdawniejszego polskiego słownictwa. Wśród badanych dokumentów znajdowały się między innymi przekazy *Vocabularius Ex quo* z wpisanymi glosami polskimi. Materiał polski z rozariuszy był cytowany wybiórczo w edycjach źródeł, opracowaniach tematycznych i katalogach bibliotecznych. Niekiedy w publikacjach tych wzmiankowano tylko obecność staropolskiego słownictwa w opisywanym zabytku językowym. Zestawienie informacji o występowaniu polskich glos w poszczególnych przekazach łacińskich słowników przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Występowanie polskich glos w przekazach łacińskich słowników

PRZEKAZ ⁴	WZMIANKA O POLSKICH GLOSACH	WYKAZ POLSKICH GLOS
Rozariusz kapitulny (<i>RozKap</i>)	Żurowska-Górecka 1979: 65, Twardzik i in. (red.) 2005: 169	Szujski 1874: 43–46, Polkowski 1884: 161–164
Rozariusze petersburskie I–IX (<i>RozPet</i> I–IX)	Twardzik i in. (red.) 2005: 123–124	Brückner 1895: 6–13
Rozariusze Ossolińskich I–III (<i>RozOss</i> I–III)	Żurowska-Górecka 1979: 64–65, Twardzik i in. (red.) 2005: 124 167–168	Brückner 1895: 13–15
Rozariusz lubiński (<i>RozLub</i>)	Wojtkowski 1977: 84–86, Kwilecka 1980: 13–15, Twardzik i in. (red.) 2005: 59	Erzepki 1908: 1–139
Rozariusz pauliński (<i>RozPaul</i>)	Żurowska-Górecka 1979: 64–65, Twardzik i in. (red.) 2005: 168	
Rozariusz Raczyńskich (<i>RozRacz</i>)	Żurowska-Górecka 1979: 64– 65, Twardzik i in. (red.) 2005: 168–169	

Pierwszymi opracowaniami przekazu *Vocabularius Ex quo* z polskimi glosami były wydania słownictwa polskiego zawartego w rozariuszu kapitulnym. Obie edycje – autorstwa Józefa Szujskiego (1874) oraz Ignacego Polkowskiego (1884) – sprowadzały się do przedstawienia

5 Umowne nazwy poszczególnych przekazów słowników za: Deptuchowa, Frodyma 2018. Nasze badania potwierdziły przypuszczenia autorów artykułu (Deptuchowa, Frodyma 2018: 87), że nie wszystkie wymienione w pracy przekazy (tzn. *RozPet* I, III, IV, VI, VIII, IX, *RozLub*) mogą być uznawane za rozariusze. Jesteśmy w trakcie przygotowywania rozprawy na ten temat. W internetowej bazie danych glosy wyekscerpowane z tych zabytków będą traktowane jako materiał porównawczy.

niektórych polskich wyrazów wraz z ich podstawą głosowania w układzie: łaciński wyraz i polska glosa w transliteracji (w porządku alfabetycznym haseł łacińskich). Wskazywano głównie podstawę głosowania, obszerniejsze konteksty łacińskie pojawiły się kilkanaście razy u J. Szujskiego.

Autorzy przytoczyli początkowe wersy manuskryptu, wskazujące, że jest to kompilacja istniejących już słowników łacińskich („Hugucio, Katholikon, Puericius, breuilogus, Papias, Brito et alii codices”). Słowa te pomagają zidentyfikować tekst jako przekaz *Vocabularius Ex quo*. Jednak ani J. Szujski, ani I. Polkowski nie znali innych przekazów rozariuszy i kierując się zapiską z końca rękopisu: „hunc libellum scripsit Petrus Svyanskonis de Usczie [...]”⁶, mylnie przypisali autorstwo tego anonimowego słownika kopiście Piotrowi z Uścia.

Wybór polskiego słownictwa z największej liczby rozariuszy zamieścił Aleksander Brückner w artykule *Z rękopisów petersburskich. Cz. II: Średniowieczne słownictwo polskie* (1895). Przedstawił w nim znane mu przekazy łacińskich słowników z polskimi glosami, które określił jako granariusze bądź rozariusze (9 rękopisów petersburskich i 3 rękopisy Ossolińskich). Celem autora nie było przytoczenie wszystkich polskich wyrazów pojawiających się w odpisach; podał je w większym bądź mniejszym wyborze. Pomimo że rękopisy zostały rozpoznane jako rozariusze, A. Brückner nie dokonał systematycznego zestawienia czy porównania zawartych w nich glos, ani między poszczególnymi odpisami, ani w stosunku do rozariusza kapitulnego. Polskie glosy z rozariuszy petersburskich i Ossolińskich zostały wypisane dla każdego przekazu osobno w następującym układzie: łacińska podstawa głosowania i polski wyraz w transliteracji. Dla kilku polskich glos z rozariuszy petersburskiego III oraz Ossolińskich I i II nie podano łacińskiej podstawy (Brückner 1895: 10, 13, 14). Łacińskie wyrazy ułożono w porządku alfabetycznym, jak w rękopisie.

Mimo niepełnej ekscerpcji rękopisów i cytowania wąskiego kontekstu łacińskiego opracowanie A. Brücknera stanowi bezcenne źródło informacji na temat tych słowników, które przechowywane były w Petersburgu, na mocy traktatu ryskiego wróciły do Biblioteki Narodowej w Warszawie i zostały spalone po upadku powstania warszawskiego (Twardzik i in. (red.) 2005: 123).

Glosy polskie zapisane w drukowanym egzemplarzu *Vocabularius Ex quo* z 1490 roku zostały opublikowane przez Bolesława Erzepkiego (1908). Wydawca nie zamieścił żadnych informacji o pochodzeniu, autorstwie ani pisowni tekstu źródłowego, nie podał nawet jego sygnatury. Z tego powodu inkunabuł był uznany za zaginiony w czasie wojny, aż do momentu, gdy opisali go Julian Wojtkowski (1977) i Irena Kwilecka (1980).

Układ słownika został w edycji odwrócony – wyrazy polskie wyekscerpowane z różnych miejsc głosowanego inkunabułu są zamieszczone w transkrypcji w kolejności alfabetycznej i ilustrowane cytatami w transliteracji, złożonymi z fragmentu łacińskiej podstawy (a niekiedy również z niemieckiego tłumaczenia) i polskiej glosy. Z powodu pominięcia numeru karty przy około dwóch trzecich cytowanych przykładów zlokalizowanie konkretnej glosy w tekście źródłowym nastręcza poważnych problemów.

6 „tę książeczkę napisał Piotr Świątkowicz z Uścia [...]” (tłum. własne).

B. Erzepki szukał podobieństw między wyrazami zapisanymi w badanym inkunabule (zwłaszcza rzadszymi i trudniejszymi) a słownictwem notowanym w rozmaitych tekstach źródłowych z XV–XVII wieku znanych mu z wydań i opracowań bądź bezpośrednio z oryginału. Wspominał też o konsultacjach z A. Brücknerem, ponadto odwoływał się do jego opracowania (Brückner 1895). Choć B. Erzepki wielokrotnie zestawiał glosy z inkunabułu *Vocabularius Ex quo* z materiałem odnotowanym w rozariuszach petersburskich i Ossolińskich, nie czynił żadnych porównań między tymi źródłami.

Celem opisanych wyżej wydań było przedstawienie polskiego słownictwa z okresu średniowiecza, przede wszystkim niepoświadczonego w źródłach ciągłych, a nie systematyczne porównanie glos w różnych przekazach tego samego słownika łacińskiego. Pierwsze zestawienia porównawcze polskich wyrazów w rozariuszach zaczęły się pojawiać dopiero w sstp.

Rozariusze w sstp i SI

Materiał językowy z większości przekazów *Vocabularius Ex quo* podawano w sstp za opracowaniem A. Brücknera (ze skrótem *PF V 1–15*). W wypadku rękopisów, które nie zostały zniszczone w czasie wojny (ze skrótem *RozOss I, II, III*), uzupełniano i poprawiano odczytania wydawcy na podstawie fotografii rękopisów analizowanych przez Wandę Żurowską-Górecką. W taki sam sposób pozyskiwano również materiał językowy z wcześniej nieopublikowanego rozariusza paulińskiego (ze skrótem *RozPaul*) i słownika Raczyńskich (ze skrótem *RozRacz*)⁷. Rękopis rozariusza kapitulnego (ze skrótem *RpKapKr*) ekscerpował Jan Łoś. Od początku wydawania sstp w materiale ilustracyjnym haseł zamieszczano również glosy z inkunabułu opracowanego przez B. Erzepkiego (ze skrótem *Erz*).

W sstp i SI, cytując materiał z poszczególnych rozariuszy, stosowano te same zasady jak w wypadku innych źródeł glosowanych znanych w więcej niż jednym przekazie:

(1) Jeśli tłumaczenia danego wyrazu łacińskiego w kilku przekazach były identyczne bądź różniły się wyłącznie grafia, podawano glosę z jednego źródła wraz z kontekstem i zamieszczano na końcu cytatu oznaczenie *sim.*, po czym wyliczano sygnatury (data, skrót źródła, lokalizacja w wydaniu/rękopisie) pozostałych przekazów zawierających taką samą glosę.

(Wyprutek) Wyprótek (sstp X: 535)

Abhortiuis... dicitur aliquis ante *tempore natus uel qui ex vtero matris egreditur nondum tempore nativitatis adveniente, proprie wiprothek al. marthvi⁸ 1450 *RpKapKr*, *sim.* 1476 *RozOssol II 2r, XV p. post. PF V 10*.

Ponieważ tłumaczenia wyrazu *abortivus* (*abhortivus*) we wszystkich trzech przekazach są takie same, przytoczono obszerny kontekst wyekscerpowany z najstarszego rozariusza (kapitulnego – *RpKapKr*), a informację o występowaniu powtarzających się glos w rozariuszach

⁷ *RozRacz* – ekscerpca częściowa Zbigniewa Wojasa (sprawdzona i uzupełniona przez W. Żurowską-Górecką), *RozPaul* – ekscerpca W. Żurowskiej-Góreckiej.

⁸ „Martwy... nazywa się tak ktoś, kto rodzi się przed czasem, albo ktoś, kto wychodzi z łona matki, zanim nadejdzie czas narodzin, właściwie *wyprutek*, inaczej *martwy*” (transkrypcja i tłum. własne).

Ossolińskich II (*RozOssol* II⁹) i słowniku petersburskim III (*PF* V 10) zamieszczono, wyliczając sygnatury po skrócie *sim*.

(2) Jeśli w danym miejscu tekstu w poszczególnych przekazach odnotowano różnice (fonetyczne, leksykalne, słowotwórcze), wewnątrz cytatu umieszczano w nawiasie zapisy różniące się od wyrazu hasłowego.

Kobłuki (SI: 25–26)

Eciam bulla dicitur illud, quod fit in aqua cadente pluuiā, proprie cobluki (*PF* V 10: klobuky, *RozOss* II 34v: klobuczky), ex aduerso ex bulicione aque¹⁰ 1440 *RozPaul* 38v.

Ponieważ tłumaczenia wyrazu *bullā* w trzech zabytkach wykazują różnice fonetyczne i słowotwórcze, zacytowano obszerny kontekst z rozariusza paulińskiego (*RozPaul*), a glosy ze słownika petersburskiego III (*PF* V 10) i rozariusza Ossolińskich II (*RozOss* II) potraktowano jako warianty i wyliczono w nawiasie po wyrazie hasłowym.

Omówione zasady nie były konsekwentnie przestrzegane przy opracowywaniu poszczególnych haseł, na przykład:

Rostucharz, Rostocharz, Rostrucharz, Rostuszar (SStp VII: 498)

Iurek rostucharsz 1455 *AcPosn* I 230; Rostucharz mango ca 1455 *JA* XIV 490, *sim*. 1463 *PF* V 12; R[z]osztucharsz ca 1455 *JA* XIV 493; <M>ango..., id est venditor vel pastor equorum, vel dicitur miles vel armiger, quasi manv agens equum pellens..., dicitur eciam mercator vel institor, precipue qui vendit equos vel pecora, vlg. rostuszar 1457 *PF* V 15; Dobre kupcze, rossthocharze, wszythky moya kosza skarze *De morte* w. 275; Andrzeek *rustuchars... ius habet 1479 *Liblur* nr 7874; Mango est venditor equorum rostrvcharz¹⁰ ca 1500 *Erz* 86.

Wśród źródeł zawierających poświadczenia wyrazu hasłowego *rostucharz* znajdują się dwa przekazy rozariuszy: petersburski VII (*PF* V 12), Ossolińskich I (*PF* V 15) i słownik lubiński (*Erz*); w przykładzie fragmenty te zostały wyróżnione podkreśleniem. Sygnatura przy cytacie z rozariusza Ossolińskich I sugeruje, że przytoczono go za wydaniem A. Brücknera, jednak obszerność kontekstu wskazuje na to, że poszerzono go na podstawie odczytania z fotografii rękopisu. W kanonie źródeł SStp rozariusz Ossolińskich I nie miał jeszcze wówczas osobnej sygnatury – skrót *RozOss* I został wprowadzony od tomu VIII (Twardzik i in. (red.) 2005: 167–168). Był to jedyny przekaz, do którego oryginału istniał dostęp w czasie opracowywania hasła. Zgodnie z praktyką SStp glosy ze źródła znanego w kilku przekazach mające tę

9 Omyłkowo zamiast *RozOss* II.

10 „Także bańką nazywa się to, co powstaje na wodzie podczas deszczu, właściwie *kobłuki*, a z drugiej strony to, co powstaje na powierzchni wody podczas gotowania” (transkrypcja i tłum. własne).

11 „Handlarz końmi... to ten, kto sprzedaje czy pasie konie; albo tak nazywa się też żołnierz czy giermek, który trzymając ręką konia, pędzi go... nazywa się tak również kupiec czy przekupień, zwłaszcza ten, który sprzedaje konie czy bydło, potocznie *rostuszar* [...] Andrzejek *roztucharz*... ma prawo [...]. Handlarz końmi to sprzedawca koni *rostucharz*” (transkrypcja i tłum. własne).

samą podstawę głosowania (w tym przykładzie – *mango*) powinny zostać potraktowane jako warianty i zebrane w nawiasie:

<M>ango..., id est venditor vel pastor equorum, vel dicitur miles vel armiger, quasi manv agens equum pellens..., dicitur eciam mercator vel institor, precipue qui vendit equos vel pecora, vlg. rostuszar (*PF V 12*: rostvcharz) 1457 *PF V 15*.

Poświadczenia z innych zabytków leksykograficznych – słownika lubińskiego (*Erz*) i Juliana z Kruchowa (*JA XIV*) nie powinny się znaleźć w wykazie wariantów. Pokazane w powyższym przykładzie niekonsekwencje w grupowaniu glos z poszczególnych rozariuszy zdarzały się również w niektórych innych hasłach sstp.

Opracowując listy wariantów w sstp, autorzy haseł próbowali zrekompensować brak równoległych edycji krytycznych tekstów nieciągłych znanych w więcej niż jednym przekazie. Systematyczne zamieszczanie pełnego wykazu odpowiedników i wariantów danego miejsca podstawy głosowania przy każdym hasle zawierającym cytat z glosą do tego samego fragmentu okazało się jednak niewykonalne.

Dzięki rozwojowi badań historycznojęzykowych oraz łatwiejszemu niż na początku wydawania sstp dostępowi do materiałów źródłowych stale poszerzano wiedzę o znanych już zabytkach językowych i odkrywano ich nowe przekazy. Dziś możliwe jest bardziej precyzyjne identyfikowanie paralelnych źródeł i ich porównywanie. Efektów tych odkryć nie da się już jednak zamieścić w opublikowanych tomach sstp. W rezultacie polskie wyrazy rozproszone w tekstach łacińskich, choć wciąż odnajdywane licznie na kartach rękopisów i inkunabułów, nie mają w ilustracji materiałowej haseł sstp konsekwentnej reprezentacji. Rozariusze zawierające polskie glosy, ze względu na brak pełnych wydań, są wciąż jednymi z najsłabiej poznanych źródeł sstp. Dlatego w szczególności zasługują na kompleksowe opracowanie z uwzględnieniem wszystkich znanych dziś XV-wiecznych przekazów na tle innych źródeł leksykograficznych.

Rozariusze w projekcie „Słownictwo polskie w XV-wiecznych rozariuszach łacińskich. Studium porównawcze”

Przyjęte w dotychczasowych publikacjach sposoby wydawania i opracowania polskiego słownictwa w przekazach rozariuszy są niewystarczające do pokazania jego różnorodności. Opracowanie materiału i zamieszczenie go w elektronicznej bazie danych pozwoli na systematyczne gromadzenie, modyfikowanie i uzupełnianie danych językowych dotyczących poszczególnych glos (precyzyjnych informacji o tekście źródłowym, szczegółowej interpretacji gramatycznej i semantycznej polskiego słownictwa, jak również komentarzy). Ułatwi ponadto porównywanie przekazów z uwzględnieniem wariantowości łacińskiej podstawy głosowania i samych glos oraz różnej długości kontekstów w poszczególnych źródłach.

W zamierzeniu przygotowywana obecnie baza danych „Rozariusze z polskimi glosami” będzie obejmować fragmenty 17 słowników łacińskich z polskimi glosami. Istnienie krytycznego

wydania pełnego tekstu podstawy łacińskiej *Vocabularius Ex quo* (Grubmüller, Schnell 1988–1989) pozwala na ograniczenie materiału w projekcie do polskich glos wraz z kontekstami umożliwiającymi ich interpretację i skupienie się na analizie staropolskiej leksyki poświadczonej w tych słownikach.

Opracowanie poszczególnych wyrazów polskich będzie polegać na: odczytaniu rękopiśmiennego zapisu w źródle, szczegółowym opisie lokalizacji glosy w tekście, wskazaniu elementów składowych poświadczenia, określeniu formy podstawowej (hasłowej) glosy i podstawy głosowania, zaklasyfikowaniu wyrazu polskiego do grupy wyrazów pospolitych albo nazw własnych. *Apellativa* zostaną ponadto opatrzone opisem gramatycznym, objaśnieniem ich znaczenia i komentarzem merytorycznym. Ustalenia badaczy będą gromadzone z użyciem elektronicznej karty ekscerpcyjnej (EKE). Poniżej omówiono poszczególne etapy opracowywania polskich wyrazów na przykładzie glosy *gronostaj* ze słownika Raczyńskich.

1. Odczytanie rękopiśmiennego zapisu w źródle

Pierwszym krokiem opracowania głosowanego słownika będzie zidentyfikowanie polskiego wyrazu w tekście łacińskim i wydzielenie odpowiedniego fragmentu podstawy, czyli kontekstu umożliwiającego jego interpretację. Tak wyekscerpowany urywek tekstu (poświadczenie) zostanie zamieszczony w EKE w transliteracji.

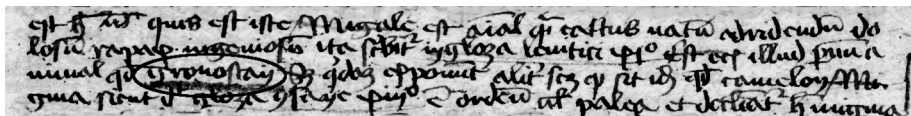
Metoda pracy z tekstem będzie uzależniona od stanu zachowania i dotychczasowego opracowania poszczególnych przekazów. W wypadku zabytków, z których polskie słownictwo zostało choć w części opublikowane, cenną wskazówką będą wykazy glos zamieszczone przez wydawcę. Poprawność i kompletność odczytania poszczególnych glos i kontekstów będzie weryfikowana z rękopisem, o ile ten się zachował. Poszukiwane będą również polskie wyrazy przeoczone lub celowo nieuwzględnione przez wydawców (por. Brückner 1895: 6).

W wypadku rękopisów dotąd niewydanych systematyczna ekscerpcja paleografa będzie podstawową metodą pozyskiwania materiału z danego zabytku. Wskazówki dotyczące umiejscowienia polskich wyrazów w tych przekazach można odnaleźć w rękopiśmiennych ekscerptach wykorzystywanych przy opracowywaniu tych nielicznych haseł sstp, w których cytowano niepublikowany wcześniej materiał z rozariuszy.

Z kolei zapisy ze źródeł, które nie zachowały się do naszych czasów (tzn. słowników petersburskich), będą pozostawiane w postaci odnotowanej przez wydawcę. Nie będą tworzone rekonstrukcje zapisów ze zniszczonych rękopisów, ale znaczenie glos wypisanych przez A. Brücknera może być bardziej precyzyjnie ustalone z wykorzystaniem analogii do paralelnych fragmentów zachowanych słowników.

Ponowna kwerenda źródeł rękopiśmiennych pozwoli na usystematyzowanie, zweryfikowanie i dopełnienie stanu wiedzy na temat polskiego słownictwa odnotowanego w XV-wiecznych łacińskich zabytkach leksykograficznych. Ewentualne wątpliwości co do odczytania tekstu źródłowego i dostrzeżone błędy wydawców zostaną opisane w EKE w części „Komentarze”. Poprawki i uzupełnienia paleografów wzbogacą dotychczasowe edycje i przyczynią się do lepszego zrozumienia badanego materiału językowego.

GRONOSTAJ

Rysunek 1. Fotokopia rękopisu sygn. 1360 ze zbiorów Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu

Migale est animal quasi cattus natum ad ridendum do|losum rapax ingeniosum ita scribitur in gloza leuitici undecimo Est eciam illud paruum a|nimal quod gronostay dicitur

2. Szczegółowy opis lokalizacji glosy w tekście

Drugim etapem pracy paleograficznej będzie wskazanie położenia zidentyfikowanego polskiego zapisu w rękopisie lub inkunabule. Poza podaniem karty zostaną uwzględnione różne elementy lokalizujące w zależności od typu glosy (wewnętrzna, interlinearna, marginalna):

GRONOSTAJ

karta: 145 r

wiersz: 27

typ: wewnętrzna

3. Wskazanie elementów składowych poświadczenia i określenie formy podstawowej (hasłowej) glosy oraz podstawy głosowania

Opracowanie poświadczenia będzie polegać na wydzieleniu i opisanu elementów składowych (glosy i kontekstu). Ponieważ w analizowanych w projekcie przekazach słowników notowano odpowiedniki haseł łacińskich nie tylko po polsku, konieczne jest precyzyjne oznaczenie języka poszczególnych wyrazów (np. wydzielenie zapisów niemieckojęzycznych). Kolejnym ważnym elementem tego etapu pracy będzie próba jednoznacznego powiązania glosy polskiej z konkretnym wyrazem łacińskim, do którego się odnosi. Zarówno do glosy polskiej, jak i łacińskiej podstawy głosowania zostaną przyporządkowane wyrazy hasłowe (odpowiednio polski i łaciński). Ich zestawienia złożą się na indeksy: polskich tłumaczeń poszczególnych wyrazów łacińskich oraz użyć poszczególnych polskich wyrazów hasłowych w tekście zabytków.

Wyraz hasłowy łaciński będzie podawany w łacinie klasycznej. Wyraz hasłowy polski, wzorem sStp, będzie podawany w transkrypcji w dzisiejszej postaci, żeby ułatwić korzystanie z bazy badaczom nie tylko polszczyzny dawnej (por. Urbańczyk 1953: VII–VIII). Jeśli występują różnice między postacią współczesną wyrazu hasłowego a postacią staropolską, to wtedy główny wyraz hasłowy zostanie opatrzony adnotacją „postać współczesna niepoświadczona w materiale staropolskim”, a postać staropolska zostanie zamieszczona w sekcji „Warianty wyrazu hasłowego”, na przykład:

wyraz hasłowy – postać współczesna niepoświadczona w materiale staropolskim: Kocioł
 wariant wyrazu hasłowego: Kociel (rozariusz kapitulny i słownik lubiński)
 (Por. SStp III: 312)

W sekcji „Warianty wyrazu hasłowego” znajdują się również staropolskie odmianki fonetyczne danego leksemu poświadczone w materiale, na przykład:

wyraz hasłowy: Rostucharz (rozariusz petersburski VII)
 warianty wyrazu hasłowego:
 Rostrucharz (słownik lubiński),
 Rostuszar (rozariusz Ossolińskich I)
 (Por. SStp VII: 498)

GRONOSTAJ

Kontekst łaciński z wyróżnionymi głosami: Migale est animal quasi cattu natum ad ridendum dolosum rapax ingeniosum ita scribitur in gloza leuitici undecimo est eciam illud paruum animal quod gronostay dicitur

glosa: gronostaj (język polski)
 wyraz hasłowy polski: gronostaj
 podstawa glosowania: migale
 wyraz hasłowy łaciński: migale

4. Zaklasyfikowanie wyrazu polskiego do grupy nazw pospolitych lub nazw własnych

Dalsze opracowanie glos w projekcie jest zależne od tego, czy dany wyraz stanowi *apellativum*, czy *nomen proprium*. W przeciwieństwie do elektronicznych kart ekscerpcyjnych gromadzących informacje na temat nazw własnych EKE dla nazw pospolitych będą zawierały opis gramatyczny i semantyczny (o czym w kolejnych punktach).

5. Opis gramatyczny glosy

Identyfikacja gramatyczna glosy będzie obejmować przyporządkowanie do części mowy, a w wypadku wyrazów odmiennych określenie wartości właściwych im kategorii fleksyjnych i selektywnych. Nie wszystkie jednak staropolskie zapisy dają się precyzyjnie zinterpretować pod względem gramatycznym. Wieloznaczność pisowni średniowiecznej polszczyzny, uszkodzenia tekstu źródłowego, niewyraźny zapis, obecność form synkretycznych, niejasna relacja pomiędzy głosem a podstawą glosowania mogą uniemożliwić jednoznaczne określenie wartości poszczególnych kategorii. Wątpliwości związane z opisem gramatycznym danej glosy zostaną umieszczone w komentarzach w EKE.

GRONOSTAJ

część mowy: rzeczownik

rodzaj: męski

przypadek: mianownik

liczba: pojedyncza

6. Objaśnienie znaczenia glosy

Kolejnym elementem interpretacji danego poświadczenia będzie ustalenie znaczenia polskiej glosy. Opis semantyczny jednostek leksykalnych będzie korespondował z definicjami hasel sstp – najpierw zostanie podana definicja w języku polskim, a następnie pojawi się jej tłumaczenie łacińskie. Ponadto słownictwo specjalistyczne, na przykład astronomiczne, botaniczne, zoologiczne, zostanie opatrzone odpowiednim kwalifikatorem (*astr.*, *bot.*, *zool.*). Kwalifikatory zostaną również dołączone do definicji rzeczowników defektywnych (*plurale tantum*, *collectivum*). Wątpliwości co do znaczenia będą sygnalizowane w definicji oznaczeniem *dubium*, a brak możliwości ustalenia znaczenia – znakiem zapytania.

GRONOSTAJ

zool. ‘zwierzę futerkowe podobne do łasicy, animal pellitum mustelae simile, Putorius Ermineus Owen’

7. Komentarz merytoryczny

EKE daje możliwość opatrywania opracowywanego materiału różnego typu komentarzami dotyczącymi na przykład odczytania zapisu w tekście źródłowym, osobliwości i błędów pisowni zabytku, interpretacji gramatycznej i semantycznej glosy. Ponadto w tej sekcji znajdują się dane bibliograficzne odsyłające do słowników czy szczegółowych opracowań pomocnych w zrozumieniu analizowanego wyrazu. Komentarze posłużą jako wskazówki do dalszych poszukiwań informacji o danym wyrazie, a także pozwolą autorom artykułów hasłowych uzasadnić podjęte decyzje oraz opisać wątpliwości.

Formularz EKE umożliwi ustrukturyzowanie zgromadzonych danych, pozwalając na ich zestawianie, selekcję i porównywanie pod różnym kątem. W przeciwieństwie do tradycyjnych fiszek EKE łączy dane źródłowe z tekstu z ich interpretacją leksykograficzną, usprawniając opracowanie artykułu hasłowego. Zbiór EKE tworzący bazę danych może być modyfikowany lub rozszerzany o nowe poświadczenia źródłowe w miarę rozwoju badań.

Przy próbie ustalania relacji pomiędzy poszczególnymi przekazami glosowanych rozariuszy przydatne jest równoległe zestawienie wszystkich zachowanych tekstów źródłowych. Ułatwia ono uchwycenie różnic ilościowych i jakościowych dotyczących zarówno tekstu podstawowego (łacińskiego), jak i glosowania. Pozwoli to, być może, wyciągnąć wnioski na temat sposobu upowszechniania łacińskich słowników wśród polskich użytkowników przez kopiowanie czy modyfikowanie starszych egzemplarzy.

Dla opisu zależności między głosą polską a jej podstawą łacińską najistotniejsze jest zestawienie wszystkich polskich tłumaczeń danego wyrazu łacińskiego oraz zestawienie wszystkich łacińskich odpowiedników danego wyrazu polskiego. Te dwa indeksy będą istotną częścią prezentacji wyników badań nad XV-wiecznymi rozariuszami – dopełnią równoległe przedstawienie materiału z wszystkich przekazów.

Indeks wyrazów polskich będzie przedstawiał różne użycia tego samego wyrazu hasłowego jako tłumaczenia tych samych lub innych miejsc podstawy łacińskiej. Uwzględniona zostanie wariantywność fonetyczna (różne postaci fonetyczne tego samego hasła), fleksyjna (oboczność form i końcówek fleksyjnych) i semantyczna (różne znaczenia) wyrazu hasłowego.

Indeks wyrazów łacińskich będących podstawą głosowania będzie przedstawiał użycie poszczególnych glos polskich (wyrazów hasłowych) do tłumaczenia danego fragmentu tekstu podstawowego. Uwzględniona zostanie wariantywność leksykalna (różne jednostki leksykalne i formanty słotwórcze przyłączane do tego samego rdzenia) polskich odpowiedników.

Zakończenie

Udoskonalenie techniki ekscerpcji materiału źródłowego pozwala na gromadzenie informacji z różnych poziomów opisu języka. Dzięki zbieraniu ich w elektronicznej bazie danych możliwy jest dostęp do wszechstronnej dokumentacji na temat poszczególnych wyrazów niezależnie od przedmiotu zainteresowania badacza (fleksja i semantyka historyczna, przekładoznawstwo, paleografia etc.). Informacje te posłużą do scharakteryzowania technik głosowania, dokładności przekładu, tradycji tekstu.

Bibliografia

- Brückner A. 1895: *Z rękopisów petersburskich. Cz. II: Średniowieczne słownictwo polskie*, „Prace Filologiczne” V, s. 1–52.
- Deptuchowa E., Frodyma M. 2018: *Głosowane łacińskie rozariusze źródłem w badaniach nad średniowieczną polszczyzną*, „Język Polski” XCVIII, z. 3, s. 84–96.
- Erzepki B. 1908: *Przyczynki do średniowiecznego słownictwa polskiego. I. Glosy polskie wpisane do łacińsko-niemieckiego słownika drukowanego w roku 1490*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” XXXIV, s. 1–139.
- Grubmüller K., Schnell B. 1988–1989: *Vocabularius Ex quo. Überlieferungsgeschichtliche Ausgabe*, t. 1–5, Niemexer, Tübingen.
- Klapper M., Kołodziej D. 2015: *Elektroniczny Tezaurus Rozproszonego Słownictwa Staropolskiego do 1500 roku. Perspektywy i problemy*, „Polonica” XXXV, s. 87–101. Doi: 10.17651/POLON.35.8.
- Kwilecka I. 1980: *Oryginał tak zwanego Słowniczka poznańskiego odnaleziony*, „Język Polski” LX, s. 8–15.
- Polkowski I. 1884: *Katalog rękopisów kapitulnych Katedry Krakowskiej*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” III, s. 1–168.
- sstp: *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–9, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1987, t. 10–11, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 1988–2002.
- SI: *Słownik staropolski. Suplement cz. I (verba absentia)*, red. E. Deptuchowa, Lexis, Kraków 2014.
- Szujski J. 1874: *Trzy zabytki języka polskiego XIV i XV w.*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” I, s. 40–48.
- Twardzik W., we współpracy z E. Deptuchową, L. Szelachowską-Winiarową (red.) 2005: *Opis źródeł Słownika staropolskiego*, Lexis, Kraków.

- Urbańczyk S. 1953: *Wstęp*, [w:] S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1953–1955, s. I–XIII.
- Wojtkowski J. 1977: *Głosy i drobne teksty polskie do 1500 roku. Z inkunabulów Biblioteki Kapitulnej i Seminaryjnej w Gnieźnie*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Warszawa–Poznań, s. 84–86.
- Żurowska-Górecka W. 1979: *Słowniki polskie przed Bartłomiejem z Bydgoszczy*, [w:] H. Popowska-Taborska (red.), *Bartłomiej z Bydgoszczy i jego dzieło*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, s. 59–69.

Summary

Polish glosses in the 15th century rosarii – concept of source material analysis

Keywords: rosarius, *Vocabularius Ex quo*, Old Polish lexis, lexicography, gloss.

The authors present the concept of using the database in comparative research of Latin documents with Polish glosses. Research is conducted on the basis of the Polish vocabulary from the 15th century copies of the *Vocabularius ex quo*. Referring to the previous forms of publication of Polish glosses such as various editions and the entries of the *Old Polish Dictionary*, the authors show a new method of the source texts analysis. The project “Słownictwo polskie w XV-wiecznych rozariuszach łacińskich. Studium porównawcze” is based on this approach. The information gathered in the database will enable researchers to determine relations between particular copies. Additionally, it allows to systematize and describe the recorded linguistic material.